

G‘AZAL NAMUNASI ASOSIDA ARUZ VAZNIGA DOIR BILIMLARNI MUSTAHKAMLASH

A.Namazov¹ 1. O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Samarqand, O‘zbekiston

Annotatsiya: Maqolada mumtoz she‘riyatimizning yetakchi janrlaridan biri bo‘lgan g‘azalning aruz vaznida yozilishi haqida ma‘lumot berilib, uni aruzning qaysi bahrida yaratilganligini aniqlash yuzasidan uslubiy tavsiyalar va amaliy ishlar bayoni berilgan.

Kalit so‘zlar: aruz, bahr, rukn, ramal, musamman, maqsur, bo‘g‘in, hijo, vazn, cho‘ziq bo‘g‘in, qisqa bo‘g‘in.

Аннотация: В статье приведены сведения о написании газели, являющейся одним из ведущих жанров нашей классической поэзии, в весе аруз, а также даны методические рекомендации и постановка на практическую работу по определению, в какой части аруза она создана.

Ключевые слова: аруз, бахр, рукн, рамаль, мускам, максур, слог, хиджа, вес, долгий слог, краткий слог.

Abstract: The article provides information about writing a ghazal, which is one of the leading genres of our classical poetry, in the weight of aruz, as well as methodological recommendations and setting up practical work to determine in which part of the aruz it was created.

Keywords: aruz, bakhr, rukn, ramal, muskam, maksur, syllable, hija, weight, long syllable, short syllable.

Namazov A.N.
Boshlang‘ich
ta‘lim
nazariyasi
kafedrasi
dotsenti,
O‘zbekiston-
Finlandiya
pedagogika
instituti,
Samarqand,
O‘zbekiston
nomozov@qmail.com

Ma‘lumki, aruz vazni Sharq, xususan, turkiy mumtoz she‘riyatning asosiy she‘riy o‘lchov birligi hisoblangan. Dastlab aruz vazni arab adabiyotida paydo bo‘lgan. Shu sababli vazn doirasida qo‘llaniladigan barcha so‘z va atamalar arabcha. Keyinchalik aruz vazni forsiy she‘riyatga kirib kelgan, undan so‘ng turkiy adabiyotda qo‘llanilgan. Uzoq yillar davomida qo‘llanilgani sababli uning ta‘rif-u qoidalari, o‘ziga xos xususiyatlari shakllanib yakunlangan. U she‘riy o‘lchov birligi - vazn sifatida ham forsiy, ham turkiy she‘riyatda o‘ziga xos tarzda shakily va mazmunij jihatdan boyitilgan. “Arab aruz tizimi boshqa xalqlar poeziyasiga o‘zgarishsiz kirib kelgani yo‘q. U har bir xalq tilining fonetik va morfologik imkoniyatlari, musiqa san‘ati xususiyatlari bilan bog‘liq holda ma‘lum darajada islohlarga uchrab, o‘ziga xos bahrlari vujudga keldi. Adabiyotshunoslikda “aruzi arabi” yoki “aruzi forsi”, “aruzi turkiy” kabi terminlar qo‘llanib kelganligining sababi ham shunda” [1. 170.].

Vaznga doir ilmiy asarlar birinchi bo‘lib arab adabiyotshunosligida yaratilgan bo‘lib, ularda ko‘plab nazariy fikrlar bayoni bor. Bu o‘rinda arab adabiyotshunosi Halil ibn Ahmad binni Umar binni Tamim ul-Basriyning aruzga doir ilmiy izlanishlar olib borgan hamda arab adabiyoti she‘riy durdonalari misolida fikrlarini ilmiy asoslab berganini ta‘kidlash o‘rinli. Forsiy va turkiy aruz haqida ham ilmiy asarlar yaratilgan. Xususan, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”i turkiy aruz

masalalariga bag'ishlangan dastlabki ilmiy asar bo'lishi bilan birga bu asar keyinchalik ko'plab aruzga doir tadqiqotlarga yo'l ochganligi uchun ham qadrlidir. Bu o'rinda Zahiriddin Muhammad Boburning "Mufasssal" va Abdurauf Fitratning "Aruz haqida" asarlarini eslashimiz o'rinlidir.

Haqiqatan ham, mumtoz adabiyotdagi boy adabiy she'riy merosimiz shu vaznda yaratilganligini e'tiborga olsak, aruz vazni va uning bahrlari, har bir bahrning tarmoqlarga bo'linishi, vazn doirasidagi ko'plab atamalarni yanada chuqurroq o'rganish zarurligini his etamiz. Xush, bu borada amalga oshirilayotgan ishlarimiz ko'ngildagidekmi? Murakkab tuzilishga ega bo'lgan aruz vaznini o'rganuvchilarga soddalashtirib o'rgatish, baytlar misolida tushuntirishdagi amaliy ishlarimizning ahvoli qanday? Talabalarning mumtoz she'r va uning vazniga oid bilim va qiziqishlari qay darajada?

Darhaqiqat, filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning amaliy va seminar mashg'ulotlardagi faolligi, intiluvchanligi ularda aruz vaznini o'rganishga ishtiyoq balandligini ko'rsatadi. Ularning mumtoz she'riyat malohatini, badiiyatini aruz vaznini bilmasdan, tushunmasdan turib idrok etib bo'lmashligini anglab yetishgani quvonarli hol, albatta. Biz filologiya yo'nalishi talabalariga aruz vaznini o'rgatishda ishni nazariy qoida va ta'riflarni yozdirish, ularni yodlatish yo'lidan bormadik. An'anaviy ta'lim berish shaklidan chekinib, jarayonga o'zgartirish kiritishni ma'qul ko'rdik. Amaliy tajribamizga tayanib, aruzga doir xulosa va ta'riflarni o'zimiz shakllantiradigan bo'ldik. Amaliy mashg'ulotda mumtoz she'riyatimizning yetakchi janri hisoblangan g'azal namunasini xattaxtaga yozdik. Dastlab g'azalni talabalarga birma-bir o'qitdik. Aruzdan bexabarlik sabab, talabalar g'azalni zamonaviy she'riyatimiz namunalarini o'qiganday taqdim etishdi. Hatto, matndagi ayrim so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilishdi, nafas olish va so'zlar talaffuzida qiyinchilik mavjudligi shundoq sezilib turdi. Ayrim talabalarning fikricha, g'azal uzun she'r (misrani nazarda tutishdi, shekilli), shu sababli uni o'qish va yodlash qiyinchilik tug'diradi. Shubhasiz, ana shunday xulosaga ega bo'lgan talabalarga mashg'ulotda o'z so'zimizni aytishimiz, g'azal o'qish ko'nikmasini shakllantirishimiz, qisqasi, amaliy harakatimiz misolida ulardagi noto'g'ri qarashlarni yo'qotishimiz zarur edi. Qolaversa, talabalar bajarishi kerak bo'lgan mustaqil ta'lim topshiriqlarida ham mumtoz she'r namunalarini o'rganish, yod olish, vazn va bahrini aniqlash kabi vazifalar ko'zda tutilgan edi. O'z-o'zidan ravshanki, bunday vaziyatda talaba vazn talablariga rioya qilishi, g'azalni to'g'ri o'qishga odatlanishi kerak edi. Amaliy mashq qilishlar natijasida esa o'zida muayyan nazariy tushunchalarni hosil qilishi, ularni o'rinli qo'llash malakasiga ega bo'lishi zarur edi.

Biz ham amaliy mashg'ulotlarimizda aynan shunga e'tibor qaratdik. Talabalarga baytlarning vaznini, bahrini aniqlash, misralarni ruknlariga to'g'ri ajratish yo'llari yuzasidan bajariladigan yumushlarni o'rgatdik. Fikr va xulosalarimizni mustahkamlash maqsadida Alisher Navoiyning "Badoye' ul-vasat" devonidagi 156-g'azal [2. 161] ni tanladik.

Talabalar ishtirokida "O'n sakiz ming olam oshubi..." deb boshlanuvchi g'azalni baytma-bayt vazn jihatdan tahlil qilishga harakat qildik. Dastlab g'azalning matla'sini olib, uning qaysi bahrda yozilganligini aniqlash bo'yicha amaliy ish

qildik. Mashg'ulotda aruz vazni talabiga ko'ra yopiq bo'g'in cho'ziq, ochiq bo'g'in esa qisqa deb belgilanishi haqida qisqacha ma'lumot berildi. Biroq chizma talabiga ko'ra ochiq bo'g'in ham misrada cho'ziq bo'g'in hisoblanishi mumkin. Aytish mumkinki, bu holat bahrni aniqlashdagi dastlabki murakkablik. Demak, ana shu nozik jihat o'rganuvchining e'tiborida bo'lishi kerak, chunki cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning muayyan tartibda takrorlanib kelishidan bahrning chizmasi kelib chiqadi. Bahr chizmasida qisqa bo'g'in **V** belgisi bilan, cho'ziq bo'g'in --- belgisi bilan ko'rsatiladi.

O'n sakiz ming / olam oshu/ bi agar bo / shindadur,

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Ne ajab, chun/ sarvinozim/ o'n sakiz yo / shindadur.

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Keltirilgan bayt aruzning ramal bahrinda yozilganligining dalili misralar tagiga shu bahrining chizmasi (- V - -) chizilganidir. Bu chizma fo- i –lo- tun deb o'qiladi. Fo- i – lo – tun ramal bahrining asl rukni hisoblanib, u misrada uch marta o'zgarishsiz takrorlangan, misra oxirida o'zgarishga uchragan, ya'ni bir bo'g'inga kamaygani uchun (- V -) fo – i – lun tarzida o'qiladi. Ikkinchi misradagi so'zlar tagiga ham, g'azalning qolgan misralaridagi so'zlar tagiga ham yuqoridagi chizma o'zgarishsiz shunday chiziladi. Havola qilingan baytning to'liq nomlanishi quyidagicha: ramali musammani maqsur. Bu nomlanish quyidagicha izohlanadi, ya'ni ramal so'zi bahrning nomini, musamman so'zi baytdagi ruknlarning miqdori sakkizta ekanligini, maqsur so'zi asl ruknning o'zgarishga uchraganligini anglatadi. Bayt chizmasini chizayotganda talaba yana bir jihatga e'tibor qaratishi lozim. Birinchi misradagi birinchi rukn, ya'ni misra bo'lagining chizmasini chizayotganda ikkinchi misradagi birinchi ruknni e'tibordan qochirmasligi kerak. Odatda, bo'g'inlarning cho'ziq-qisqaligi ikki misradagi ruknlarning taqqoslanishi asosida belgilanadi. Baytdagi yana bir jihat e'tiborli. Alisher Navoiy birinchi misrada **sakkiz** so'zini bejizga **sakiz** tarzida havola qilmagan, chunki shu tarzda berilmasa, bu so'z ikkita cho'ziq bo'g'in hisoblanar edi (**sak-kiz**) va bu ramal bahrining chizmasiga mos kelmas edi. So'zning **sakiz** tarzida havola qilinishining yana bir sababi shuki, u ikkinchi misra boshidagi **a-jab** so'ziga moslashtirilishi kerak. G'azalda **sakkiz** so'zining besh marta **sakiz** tarzida qo'llanishi ham zaruriyat tufaylidir.

Yana bir mulohaza. Ba'zan bahrning chizmasini chizayotganda birinchi misraga qaraganda ikkinchisida bir, ikki, ba'zan uch bo'g'inning kam bo'lgani kuzatiladi. Hatto bu holat bir necha misrada ham uchrashi mumkin. Shu sababli misralardagi bo'g'inlarning cho'ziq-qisqaligini aniqlashdan oldin ulardagi bo'g'inlar sonini sanab chiqish zarur. Qaysi misrada bo'g'in miqdori ko'p bo'lsa, chuziq-qisqalikni shu misradagi so'zlarning tagiga chizishdan boshlagan ma'qul. Bo'g'in miqdori kam bo'lgan misraga chizma talabiga ko'ra, ba'zan so'zning talaffuz holatidan kelib chiqib, faqat talaffuzda hijo qo'shiladi. Natijada misralardagi hijolar tengligi ta'minlanadi. Bunda faqat **i** unlisi qo'shiladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, **hijo** so'zini har doim ham **bo'g'in** deb tushunmaslik lozim. Faraz qilaylik, baytning birinchi misrasida o'n besh bo'g'in bor, demak, unda o'n besh hijo bor deyish mumkin. Ikkinchi misrasida esa o'n to'rt bo'g'in bor, lekin misrada

o'n to'rt hijo bor deyish noto'g'ri. Talaffuzda hijo qo'shilishini e'tiborga olsak, bo'g'in o'n to'rtta, hijo esa o'n beshta bo'ladi. Demak, ikkinchi misrada **bo'g'in** va **hijo** atamalarining mazmun-mohiyati alohida – alohida tushunchalarni anglatmoqda. Endi ana shu mulohazalarimizni bayt misolida tahliliy qarab chiqsak. Yuqoridagi g'azalning bo'g'inlari teng bo'lmagan baytini tanlab olamiz:

O'n sakiz yil, /dema,yuz sak /son yil olsa,/ uldurur , (15 bo'g'in)

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Husn shohi, / ul balolar / kim ko'z-u qo /shindadur. (14 bo'g'in +1 hijo)

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Baytning ikkinchi misrasidagi **husn** so'ziga bitta **i** unlisini qo'shish orqali ikki misradagi hijolar soni tenglashtiriladi. Bir bo'g'inli **husn** so'zi **husni** tarzida o'qiladi. Bu tarzda o'qish talaffuz nuqtai nazaridan ham qulay, hatto talaffuzda qo'shilgani sezilmaydi ham. Biz **i** unlisini misraning boshqa so'zlariga ham qo'shib ko'rdik, nazarimizda eng ma'quli **husn** so'ziga qo'shib o'qilgani bo'ldi.

Mulohazalarimizning yakunida shuni alohida ta'kidlamochimizki, misralarning ruknlarga to'g'ri ajratilishi g'azalning aruz vazni talablariga ko'ra to'g'ri o'qilishi va yodlanishini osonlashtiradi. To'g'ri, bunga odatlanmagan talabaga dastlab qiyin bo'lishi tabiiy hol. Biroq mumtoz she'rning shunday o'qilishi va yodlanishi vazn talabidir. Agar biz maktabdanoq shu me'yorlar asosida mumtoz she'rni o'qish, yodlash malakasiga ega bo'lganimizda, odatlanganimizda bu masala oliy adabiy ta'limda hozir bunchalik muhim ahamiyat kasb etmas edi.

Barchaga ma'lumki, maktab adabiy ta'limida o'qituvchi o'quvchilarga mumtoz adabiyot vakillarining turli janrdagi she'rlarini o'qish, yodlash vazifasini beradi. Lekin bir og'iz ham o'qish va yodlash jarayoniga daxldor yo'l-yo'riqlar haqida to'xtalmaydi. Nazarimizda, bu eng katta xatoyimiz. Balki, o'quvchilarning aksariyati mumtoz ijod namunalarini yodlamayotganligining sababi ham shunga borib taqalar? Fikrimizcha, o'qituvchi hech bo'lmaganda mumtoz adabiyot vakillarining eng sara g'azallaridan bir yoki ikki bayt olib, vazn talablari asosida o'qish va yodlashni o'rgatishi zarur. Ehtimol, o'qituvchining bu harakati o'quvchilarni aruz vazniga yanada qiziqtirar, maktab adabiy ta'limida she'r o'qish va yodlash texnologiyasini egallashga ko'maklashar?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Shukurov N. va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, "O'qituvchi", 1984. – 270-bet.
2. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami, 3-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 764 bet.